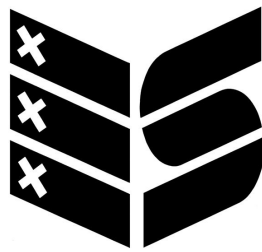

WORKING PAPERS
EUROPEAN STUDIES
AMSTERDAM

6

Annemarie van Heerikhuizen

*Een Haagse salon met
toekomstige Nobelprijswinnaars*

Opleiding Europese Studies, Universiteit van Amsterdam

2007

Annemarie van Heerikhuizen is lecturer in history at the University of Amsterdam.

© the author, 2007

ISSN 1871-1693

Working Papers European Studies Amsterdam is a series of incidental publications by staff members, associates and collaborators of the Department of European Studies at the University of Amsterdam.

Printed texts in brochure format can be obtained (free of charge for individuals) from the Secretariat, European Studies, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, Netherlands; e-mail secr.es-fgw@uva.nl.

The texts can be downloaded in PDF format

from www.hum.uva.nl/europesestudies > Research > Working Papers

EEN HAAGSE SALON MET TOEKOMSTIGE NOBELPRIJSWINNAARS

Annemarie van Heerikheuizen

Salons, kleine bijeenkomsten van schrijvers, wetenschappers en kunstenaars bij een dame van aanzien thuis, kennen wij tegenwoordig niet meer. Toch waren dergelijke privé-bijeenkomsten bijzonder populair vanaf de tijd van de Verlichting tot aan het einde van de negentiende eeuw. Salons vormden de plaatsen bij uitstek waar vrijelijk kon worden gediscussieerd over onderwerpen op het terrein van politiek en cultuur. Een van de laatste en misschien wel interessantste salons die Nederland heeft gekend, vond plaats tijdens de eerste internationale vredesconferentie in Den Haag in 1899. In onderstaande bijdrage een beschrijving van de gastvrouw van deze salon: de Oostenrijkse barones Bertha von Suttner, de latere (1905) winnares van de Nobelprijs voor de vrede. Onder de bezoekers van haar salon bevond zich ook de journalist A.H. Fried, die in 1911 dezelfde prijs in ontvangst mocht nemen. Beschreven zal worden hoe Von Suttner en haar vrienden zich beijerden voor het idee van de vrede, maar uiteindelijk vooral hebben bijgedragen aan de geboorte van de gedachte van Pan-Europa.

‘Een moeilijke kamp’

Bertha von Suttner, geboren in 1843 in Praag onder de naam Bertha Sophia Felicita Kinsky, was 56 jaar oud toen ze in Den Haag op 16 mei 1899 arriveerde en samen met haar man haar intrek nam in het Grand Hotel Central. In haar *Tagebuchblätter*, in Nederland in 1900 verschenen onder de titel *Den Haag en de Vredesconferentie*, noteerde zij: ‘De stad is in lentetooi. Een helle zonneschijn. Een koele lucht, vervuld van vlieraromen’.^a Direct meldde zich al een journalist: ‘Negen uur ’s avonds, wij zitten nog in de eetzaal: de correspondent van het *Neue*

^a Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie*. Vertaald door J.C. van Riemsdijk (Amsterdam 1900) 7.

Wiener Tageblatt, meldt zich aan. Wij laten hem vragen binnen te komen en hij zet zich bij ons aan tafel neer'.^a Von Suttner zou nog vele journalisten over de vloer krijgen. Ze was namelijk een befaamd schrijfster, auteur van de internationale bestseller *Die Waffen Nieder*. Een vrouw aan wie men ook niet voorbij kon gaan bij de plechtige opening van de conferentie. Zij noteerde in haar dagboek: 'Ik ben de eenige vrouw, aan wie men toegang tot het paleis heeft verleend. Ik kan voor deze bijzondere gunst niet dankbaar genoeg zijn, want de indruk, dien ik hier ontving, was mij als het loon van een jarenlangen moeilijken kamp, als de verwerkelijking van een heerlijken droom'.^b

'Een moeilijke kamp': hiermee duidde Von Suttner uiteraard op de vredesbeweging en het vele werk dat vanuit die hoek voor de vrede was verzet, maar ook kan men uit de persoonlijke toon van haar woorden opmaken dat zij zelf een moeilijke kamp had volbracht, en dat de weg naar 'het loon' niet eenvoudig was geweest.^c Haar biografie laat zien dat haar leven inderdaad vaak een strijd is geweest.

Bertha von Suttner kwam uit een oud Boheems adelsgeslacht. Ze verloor haar vader, graaf Kinsky, al voor haar geboorte, en werd opgevoed door haar moeder die niet van adel was, waardoor Bertha geen toegang kreeg tot de kringen van de hoge adel. Haar biografen wijzen op de verbittering die dit bij haar teweegbracht, het gevoel niet geaccepteerd te zijn.^d Belangstelling voor de internationale politiek had ze als jonge vrouw in het geheel niet. Het 'Wichtige' voor haar was zingen – ze ambieerde een zangcarrière – lezen, en het vinden van een geschikte huwelijkskandidaat. Een schrale, een 'kleine jeugd', noemde ze haar meisjestijd later, een tijd ook vol geldzorgen door onfortuinlijk gokken door haar moeder met het familiekapitaal. Een ommekeer vond plaats toen ze besloot haar zangcarrière, die geen succes werd door enorme plankenkoorts, op te geven, en gouvernante te worden van de vier dochters van baron Karl von Suttner op slot Harmannsdorf in Oostenrijk. Een affaire met de zoon van het gezin, Arthur, resulteerde in 1867 in een geheim huwelijk, en een vlucht naar het landgoed van een goede vriendin in de verre Kaukasus. Een 'Hochzeitsreise-Ausflug', zoals zij

^a Ibidem, 8.

^b Ibidem, 14.

^c Zie voor het werk van de vredesbeweging aan het einde van de negentiende eeuw: Sandi Cooper, *Peace and Internationalism: European Ideological Movements Behind The Two Hague Conferences (1889-1907)* (New York 1967).

^d Zie: Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner. Ein Leben für den Frieden* (München 1986) 14; Beatrix Kempf, *Suffragette for Peace. The Life of Bertha von Suttner* (London 1972) 7-8.

het noemt in haar *Lebenserinnerungen*, die negen jaar zou gaan duren.^a

Kinderen bleven uit, en misschien wel juist daardoor nam haar leven een bijzondere wending. Ze begon te schrijven, eerst min of meer in navolging van Arthur die regelmatig voor Duitse kranten schreef.^b ‘War es Neid, war es Nachahmungstrieb?’, vraagt zij zichzelf later af in haar memoires. ‘Ich wollte versuchen, ob ich nicht auch etwas schreiben konnte’. Ze schreef een feuilleton voor een Weense krant, *Die Presse*, en ontving 20 Oostenrijkse guldens per kerende post. ‘Oh, der erste Empfang eines Schriftstellerhonorars – welche stolze Genugtuung – unbeschreiblich!’.^c Na dit succes bleef ze schrijven, vooral feuilletons en korte verhalen.

Ook kwam haar belangstelling voor de wetenschap in de Kaukasus tot ontwikkeling. Ze ging zich verdiepen in de werken van Charles Darwin, Herbert Spencer en Henry Thomas Buckle. Vooral deze laatste auteur, een beroemdheid in haar tijd, schrijver van het in de jaren 1857-1861 verschenen driedelige werk *History of Civilisation in England*, had haar grote interesse. Buckle zet in deze studie uiteen hoe in de geschiedenis van de mensheid vaste variabelen als klimaat en bodemgesteldheid steeds meer aan belang inboetten, en plaats maakten voor het vernuft van de mens. Land werd ontgonnen en rivieren bevaarbaar gemaakt. Tegelijk werd de samenleving, aldus Buckle, steeds vredelievender, want intellect kon niet gedijen bij geweld. De negentiende eeuw was een buitengewoon beloftevolle tijd: de uitvinding van het spoor, de stoomboot, de intensivering van het handelsverkeer, dit alles, zo meende hij, zou de vrede dichterbij brengen.^d Optimistische denkbeelden die Von Suttner geheel en al de hare zou maken.

Terug in Oostenrijk verschijnen begin jaren tachtig haar eerste boeken: eerst vooral liefdesromans, later meer maatschappelijk getinte werken waarin de invloed van Buckle duidelijk is te bespeuren.^e Een voorproefje in zekere zin van de roman die haar beroemd zou maken, met aandacht reeds voor het vraagstuk van oorlog en vrede, verscheen in 1888 onder de titel *Das Maschinenzeitalter*. Eén jaar later verscheen haar grote werk *Die Waffen Nieder* waarin zij veel autobiografisch materiaal verwerkte: de hoofdpersoon, Martha, heeft een onbetekenende jeugd, is

^a Bertha von Suttner, *Lebenserinnerungen* (Berlin 1976) 173.

^b Arthur von Suttner schreef met name reportages over het dagelijks leven in de Kaukasus.

^c Bertha von Suttner, *Lebenserinnerungen* (noot 6), 180.

^d Giles St. Aubyn, *A Victorian Eminence. The Life and Works of Henry Thomas Buckle* (London 1958) 130-131.

^e Zie voor een overzicht van de werken van Von Suttner: Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner* (noot 5), 542-543.

geïnteresseerd in muziek en literatuur, neemt deel aan conversaties over de ‘Engelschen natuurvorscher’ Darwin, en ze leest *History of Civilisation* van Buckle. Von Suttner voert haar op als slachtoffer en martelaar, een vrouw die geliefden verliest in de oorlog, maar een zoon voortbrengt die strijd voor vrede en recht.

Die Waffen Nieder werd een internationale bestseller. Als gevierd auteur, die bovendien goed haar talen sprak, werd ze het middelpunt van de vredesbeweging.^a Ze kreeg een druk leven en ging veel reizen, wat voor haar geen probleem was. Er was geld, Arthur ging altijd mee, en ze vond reizen belangrijk:

Leute, die viel gereist sind, mehrere Sprachen kennen und in diesen Sprachen viel gelesen, und auf diese Weise sich das Beste von dem Geiste und dem Wesen der verschiedenen Nationen angeeignet haben, streifen ihre nationalen Fehler auch in den äusseren Merkmalen ab und sind als Engländer nicht steif, als Deutsche nicht schwerfällig, als Franzosen nicht oberflächlich und eitel, als Italiener nicht komödiantisch und als Amerikaner nicht vulgär. Sie bieten den nach allen Seiten hin veredelten Typus einer neu erstehenden Nation, die sich einst die Welt erobern muss: die Nation der Weltbürger.^b

In de winter van 1890 verbleef Von Suttner in Venetië. Hier ontmoette zij de Engelse vredesactivist Felix Moscheles en de Italiaanse parlementariër Marchese Pandolfi, en slaagde zij erin een plaatselijk Venetiaans vredesverband van de grond te krijgen. Een jaar later nam zij deel aan de derde internationale vredesconferentie in Rome. Ze was toen inmiddels presidente van de door haarzelf opgezette Oostenrijkse vredesassociatie, en hield op deze conferentie, die plaats vond in het Capitool, haar eerste grote redevoering. In haar memoires blikt ze als volgt terug op haar debuut als spreekster: ‘Ganz ruhig, unbefangen, freudig gehoben sagte ich, was ich zu sagen hatte (...) völlig angstlos, mit der Sicherheit eines Boten, der bestimmte und frohe Nachrichten mitzuteilen hat’.^c Van plankenkoorts was duidelijk geen sprake meer! In Rome leerde Von Suttner de grote mannen van de internationale vredesbeweging kennen, onder anderen Frédéric Passy en Hodgson Pratt. Ze speelde bovendien een verzoenende rol tussen de Franse en Duitse afgevaardigden, die met elkaar overhoop lagen over de kwestie Elzas-Lotharingen. In Rome raakte zij doordrongen van het grote belang van het informele circuit, de nuttige onderonsjes in het hotel ‘im grossen

^a Beatrix Kempf, *Suffragette for Peace* (noot 5), 36.

^b Geciteerd in: Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner* (noot 5), 117.

^c Bertha von Suttner, *Lebenserinnerungen* (noot 6), 255.

Speisesaal bei den Mahlzeiten, in den Hallen zu allen Tagesstunden in konferierenden Gruppen, in den Salons in geselliger Unterhaltung'.^a

Toen Von Suttner in het voorjaar van 1899 in Den Haag een eigen salon begon in het Grand Hotel Central, was ze inmiddels ook vice-voorzitter van het internationaal vredesbureau in Bern, en ze had dus gezag. 'Geen politiek, geen partijen', was haar strategie waarmee ze met succes verdeeldheid binnen de beweging wist te bestrijden. Ze had overigens al eerder de Nederlandse residentie bezocht. Op uitnodiging namelijk van minister Van Houten van Binnenlandse Zaken, was ze in 1894 te gast geweest bij een bijeenkomst van de interparlementaire unie – een internationale vredesorganisatie van parlementariërs - in het gebouw van de Eerste Kamer. Een grote eer voor een vrouw die nog geen politieke rechten had, alhoewel het hele gebeuren in de Kamer op haar overkwam als een spannend toneelstuk, schrijft ze nuchter in haar memoires.^b

In de persoonlijke sfeer was er één probleem dat haar bleef achtervolgen, of beter gezegd, dat haar opnieuw, sinds haar jeugd, achtervolgde: geld. De inkomsten uit *Die Waffen Nieder* waren nog maar gering in 1899,^c en een salon, vooral een salon in een hotel, was duur. Een oplossing was het schrijven van artikelen over de vredesconferentie voor *Die Welt*, het blad van Alexander Herzl, met wie zij bevriend was. Zij schreef hem vlak voor haar vertrek naar Den Haag: 'Also *ich* gehe nach Dem Haag, wann gehen *Sie* nach Jerusalem?'^d

Ultimus ant omnes de parte pace triumphus

'Naar de plaats waar de vrede zal geboren worden', schreef Von Suttner verwachtingsvol aan het begin van haar verslag van de Haagse vredesconferentie.^e Het doel van haar verblijf in Den Haag was, schreef zij, zo dicht mogelijk bij de conferentie te zijn en persoonlijke voeling met de gedelegeerden te houden.

Von Suttner moet zich bewust zijn geweest van de beperkte mogelijkheden van het overleg. De conferentie, waaraan 44 landen deelnamen, was een initiatief van de Russische tsaar, maar had aanvankelijk een welhaast onbereikbare

^a Ibidem, 251.

^b Ibidem, 334.

^c Ook waren er financiële problemen in Harmannsdorf, waar de familie Von Suttner eigenaar was van een steenbedrijf dat grote verliezen maakte. Zie: Bertha von Suttner, *Lebenserinnerungen* (noot 6), 351.

^d Geciteerd in: Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner* (noot 5), 259.

^e Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 4.

doelstelling, namelijk de grondslag te leggen van een ‘ware en duurzame vrede’.^a Von Suttner had de Russische minister van Buitenlandse Zaken enkele maanden voor de conferentie persoonlijk gesproken, en had te horen gekregen dat men op een dergelijke uitkomst niet hoefde te rekenen. Het gesprek dat internationaal opzien had gebaard – nog nooit was Rusland officieel in contact getreden met een vertegenwoordiger van de vredesbeweging – is te vinden in de bijlage van Von Suttners dagboekverslag. Een fragment:

‘Wij durven niet hopen’, zeide graaf Murawieff [de minister van Buitenlandse Zaken], ‘dat het groote einddoel reeds op deze conferentie bereikt zal worden...’

‘Het zou reeds voldoende zijn’, viel ik hem in de rede, ‘als de mogendheden overeenkomen de eerste twintig, of laten wij zeggen tien jaren geen oorlog te voeren’.

‘Twintig jaar – tien jaar! Vous allez trop vite, madame. Wij zouden al heel blij moeten zijn als zulk een overeenkomst voor drie jaar gesloten werd. Maar ik geloof, dat dit niet eens verlangd zal worden. Voor alles moet men verplicht zijn zich geen verhooging der effectieven en verdere aanschaffing van vernielingswerktuigen voor te nemen...’^b

Toen de conferentie in mei 1899 van start ging in Den Haag had Rusland de doelstelling meer precies omschreven: gesproken zou alleen worden over beperking van het gebruik van nieuwe wapens, en om invoering van regels van oorlogsrecht. Toch bleef Von Suttner, die niet zozeer geïnteresseerd was in *jus ad bellum*, maar *jus contra bellum*, hopen op meer, op stappen in de richting van ware, duurzame vrede.^c

Uit haar verslag wordt duidelijk dat zij vooral aan het begin van de conferentie wel reden had tot enig optimisme. De belangstelling voor de vrede, en in het bijzonder haar eigen persoon, was groot. Bijna dagelijks moest ze interviews geven, kreeg ze invitaties voor diners, en nam ze deel aan allerlei officiële plechtigheden. Ze werd, zoals gezegd, uitgenodigd voor de openingsceremonie van de conferentie, en ook behoorde zij tot de genodigden van een groot hoffeest, waar ze werd voorgesteld aan de negentienjarige koningin Wilhelmina. De koningin

^a G.H. Perris ed., *A History of the Peace Conference at The Hague* (London 1899) 32-33.

^b Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), Aanhangsel VIII.

^c O. Bring, *Bertha von Suttner and International Law: Jus contra bellum*. Symposium on Bertha von Suttner. First woman to be awarded with the Nobel Peace Prize in 1905 (The Hague 2005).

moest niet veel van de vredesconferentie hebben,^a maar hield zich in tegenover de beroemde schrijfster:

Met een vriendelijk lachje vraagt de jonge koningin (...) of dit mijn eerste bezoek aan Den Haag is en hoe het mij hier bevalt. In mijn antwoord lasch ik de opmerking [in], dat mijn verblijf in Holland mij zoo bijzonder gelukkig maakt, om de verheven aanleiding, die er voor bestond. Daarop knikt het schoone vorstinnetje toestemmend en is van oordeel, dat wel allen deze gewaarwording zullen ondervinden.^b

De Nederlandse minister van Oorlog bleek een echte fan van haar: ‘Sta mij toe, mevrouw’ zo introduceerde hij zich bij Von Suttner, ‘dat ik mij zelf aan u voorstel; mijn naam is Kramer, secretaris aan het ministerie van oorlog en ik heb er behoefte aan u te zeggen dat ik het ideaal, waar u in uw roman met zooveel warmte voor opkomt, sinds 32 jaar in stilte koester en dat het mij ten zeerste verheugt te zien, dat het zijne verwezenlijking meer nabij komt’.^c

Niet onbegrijpelijk dat bij Von Suttner na dergelijke ontmoetingen de idee postvatte dat het vredesdenkbeeld doorgedrongen was ‘tot de kringen, die nu eenmaal de macht in handen hebben. Wie had gedacht dat dit ooit zou gebeuren? ‘Maar het wonder’, schrijft ze alsof niets de zaak nog kon bederven, ‘is geschied’.^d

In Den Haag werd Von Suttner omgeven door mensen uit de vredesbeweging. Vooral intensief contact had ze natuurlijk met de gasten van haar salon, met wie zij bijna dagelijks over de voortgang van de conferentie sprak. Sommige van hen had ze vóór Den Haag nog nooit persoonlijk ontmoet, zoals de socioloog Jacques Novicow, verbonden aan het *Institut International de Sociologie* in Parijs. ‘Ik had mij de auteur ongeveer zo voorgesteld’ schrijft Von Suttner, die altijd geïnteresseerd was niet alleen in de ideeën, maar ook het uiterlijk van haar vrienden:

... een man met witten baard, een bril op, in zijn uiterlijk voorkomen ietwat verwaarloosd, want als men den geheelen dag over wetenschappelijke werken gebogen zit en de moeilijkste problemen in het hoofd omdraagt, kan men zich toch niet met de nietige, ijdele details der kleeding bezig houden;

^a Zie voor de reserves van koningin Wilhelmina ten opzichte van de conferentie: Arthur Eyffinger, *The 1899 Hague Peace Conference. The Parliament of Man, the Federation of the World* (The Hague, London, Boston 1999) 72.

^b Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 35.

^c Ibidem, 36.

^d Ibidem, 37.

(...)

En de werkelijke Novicow? Een elegant man van de wereld, een aller[aan]genaamste prater, met een (voor zijn 49 jaar), veel te jeugdig uiterlijk, en een van geest en entrain sprankelende conversatie. Ik geloof dat deze eigenschappen, hoe innemend zij ook zijn, hem eenigszins benadeelen. Die zijne boeken niet heeft gelezen, zal er onwillekeurig minder van verwachten en zich niet met dat stille ontzag, waarmee men zich in wetenschappelijke werken behoort te verdiepen, tot de lezing er van neerzetten.^a

Met stil ontzag zal Von Suttner zeker Novicows meest bekende werk *Les luttes entre sociétés humaines et leurs phases successives* hebben gelezen.^b Een studie, nauw verwant aan het werk van Buckle, waarin op basis van het sociaal-darwinistische uitgangspunt van de maatschappelijk strijd, uiteen werd gezet dat recht uiteindelijk de plaats in zou nemen van geweld. De toekomst was aan de jurist, niet aan de militair, zo was Novicows standpunt.

Een vaak geziene gast in Von Suttners salon was ook Johann von Bloch. Von Bloch was specialist op het terrein van de ‘moderne’ bewapening, en auteur van het destijds bekende werk *Die Zukunft der Krieg*.^c Von Suttner in haar verslag:

Ik kende den auteur van het monumentale werk *Der Krieg* tot nu toe slechts uit zijne brieven en geschriften. Doch toen hij ons salon binnentrad, waar juist nog eenige andere bezoekers – vrede vrienden en verslaggevers – tegenwoordig waren, begroetten wij hem als een oud vriend. Hij is ongeveer zestig jaar, heeft een korten, grijzen baard, een zachte, vroolijke uitdrukking op het gelaat, ongedwongen, aangename manieren en een bij uitstek natuurlijke, eenvoudige en toch zeer boeiende conversatie.^d

Von Bloch sprak graag over zijn boek, en organiseerde in Den Haag verschillende lezingen - volgens Von Suttner druk bezocht - over de verschrikkingen van een nieuw militair conflict: oorlog zou bloediger, destructiever en duurder worden dan

^a Ibidem, 46.

^b Zie voor een analyse van dit in Parijs in 1896 verschenen werk: H.E. Barnes, ed., *An Introduction to the History of Sociologie* (Chicaco 1949) 419-440. Zie voor de betekenis van Novicow voor het vredesdenken rond 1900: Sandi Cooper, *Peace and Internationalism* (noot 4).

^c In Nederland verschenen onder de titel: *De oorlog der toekomst*. Oorspronkelijke titel: *Buduscaja vojna* (Sint Peterburg 1898).

^d Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 17.

ooit tevoren. Von Suttner over deze angstwekkende uiteenzettingen die steunden op een enorme hoeveelheid statistisch materiaal: ‘Het was geen reeks van preeken (...), geen apostolaat, dat door middel van boeiende welsprekendheid de hoorders mee wilde slepen, het kon een streng wetenschappelijke cursus worden genoemd. Een door bewijzen gestaafd: “Zoo is het”’.^a

Ook twee journalisten behoorden tot de vriendenkring van Von Suttner. Eén van hen, de Duitse journalist – boekhandelaar en uitgever - Alfred Hermann Fried, kende zij al jaren.^b Fried was na het lezen van *Die Waffen Nieder* al zijn tijd en energie gaan steken in de vredesbeweging. Hij was de oprichter van de *Deutsche Friedensgesellschaft*, en de uitgever van de vredeskrant *Die Waffen Nieder*, welk blad hem in 1911 de Nobelprijs voor de vrede zou opleveren. In Den Haag deed hij verslag van de conferentie voor verschillende Duitse kranten, onder andere de *Berliner Zeitung*. Fried was, aldus Von Suttner, een zeer gepassioneerd vredesactivist, een man ‘ganz Feuer und Flamme’.^c Fried was overigens maar kort in Den Haag; hij verliet Nederland al weer op 2 juni. Logisch, zegt Von Suttner, ‘de couranten zullen hunne correspondenten niet langer op eene plaats laten, waar hun de toegang tot de hier ter plaatse gehouden verhandelingen verboden is.’^d De geheimhouding van de hele conferentie, die achter gesloten deuren in Huis ten Bosch verliep, was haar een doorn in het oog.

Minstens zo gepassioneerd en vol vuur en vlam was de Engelse journalist William Thomas Stead, hoofdredacteur van het internationale maandblad *Review of Reviews*. Stead had in 1898 een rondreis van negen maanden door Europa gemaakt om politici voor de conferentie te winnen.^e Een ‘prachtmens’, schrijft Von Suttner enthousiast. Zijn uiterlijk: ‘middelmatige lengte. Een apostolische kop met grijzen baard, een zachte gelaatsuitdrukking’.^f Stead zal zich niet vaak hebben laten zien in Von Suttners salon, druk als hij het had met zijn eigen journalistieke bezigheden. Maar hij voorzag de vredesactivisten van informatie over de

^a Ibidem, 116. Zie voor meer informatie over het optreden van Von Bloch in Den Haag: Peter van den Dungen, *The Making of Peace: Jean de Bloch and the First Hague Peace Conference* (Los Angeles 1983).

^b Zie voor de vriendschap tussen Von Suttner en Fried met name: Beatrix Kempf, *Suffragette for Peace* (noot 5).

^c Bertha von Suttner, *Lebenserinnerungen* (noot 5), 273.

^d Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 67.

^e Zie voor een verslag van deze reis: W.T. Stead, *The United States of Europe on the Eve of the Parliament of Peace* (London 1899). Over deze reis en zijn verblijf in Den Haag: A. van Heerikhuizen, ‘William Thomas Stead, Den Haag en de wereldvrede’. *De Negentiende Eeuw*. 29ste jaargang, nr. 2 juni 2005, 134-146

^f Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 25.

conferentie, informatie die bevriende delegatieleden hem toespeelden:

‘Eindelijk zie ik u weer’, riep ik [Von Suttner] uit. ‘U vergeet mij heelemaal! Ik verwachtte juist door u, die op zoo’n goeden voet met de gedelegeerden bent, op de hoogte te worden gehouden en...’

‘Dat zult u ook. Ik heb vandaag juist gewichtiger en heugelijker nieuws, dan u hebt durven hopen (...)’

‘Ik nam mijn notitieboekje en schreef...’^a

Het heugelijke nieuws betrof verschillende plannen die bij de conferentie waren ingediend voor de oprichting van een permanent Hof van Arbitrage. ‘Inderdaad een mooi stuk conferentiewerk’, schrijft Von Suttner. ‘Stead had reden ontroerd te zijn van blijdschap. Hier waren dus positieve, praktische, vaste plannen...’

Von Suttner nam het voor Stead op toen hij onder kritiek kwam te liggen vanwege zijn grote sympathie voor de tsaar, Nicolaas II. De tsaar was de initiatiefnemer van de conferentie, en had als zodanig ook de sympathie van Von Suttner, maar toonde zich tegenover onder meer Finland een weinig humaan vorst.^b Von Suttner in haar verslag, ook refererend aan de kwestie Elzas-Lotharingen: ‘Sedert de vredesbeweging aanving, hebben zich altijd zulke storende stemmen laten hooren, die de discussie van haar eigenlijk terrein op een ander trachtten te brengen. (...) ‘De zaak Finland mag als zoo vele andere alle sympathie en ook alle hulp verdienen (...): dit eene is zeker: *hier behoort zij niet.*’^c Hierin herkennen we Von Suttners standpunt: ‘geen politiek, geen partijen’.

Een heel andere man binnen Von Suttners vriendenkring, en een regelmatige bezoeker van haar salon, was de schilder Jan ten Kate. Zijn werk, tentoongesteld gedurende de maanden van de conferentie in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen in Den Haag, liet de verschrikkingen van de oorlog zien: bloedige slachtingen, verscheurde vaandels, stervende soldaten. Op de vernisdag ontwaarde Von Suttner haar goede vriend Von Bloch, en ze lijkt plotseling geboeid door heel iets anders dan de schilderijen:

Ik vond het zeer interessant, den man van de reële anti-oorlogsbeweging tezamen met den man van de ideale richting te zien. (...) De man, die met het cijfer tegen de oorlogsgruwelen strijdt, en de man die met het welsprekende penseel werkt, zij willen, zij het dan ook langs geheel

^a Ibidem, 43.

^b Finland werd met harde hand aan Rusland ondergeschikt gemaakt. De censuur werd verscherpt, de landdag gedegradeerd tot advieslichaam, en het Russisch werd de officiële taal.

^c Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 152-153.

verschillende wegen hetzelfde bereiken; de een wil overtuigen, de ander bezielen'.^a

In de omgeving van Von Suttner bevond zich ook Benjamin Trueblood, de voorzitter van de Amerikaanse vredesbeweging.^b Trueblood was geen man van penseel of getal maar een geleerde, een classicus, die zich in zijn vredesdenken sterk liet inspireren door de werken van William Penn en Immanuel Kant. De zeventiende-eeuwse Engelse schrijver Penn was een van de eersten geweest die hadden gepleit – tegen de achtergrond van de verwoestende oorlogen van Lodewijk XIV – voor invoering van regels van internationaal recht, en de instelling van een Europese vredesorganisatie. Kant had de noodzakelijke ethische grondslagen van een internationale vredesbond neergelegd, onder andere het beginsel van niet-inmenging en vrije besluitvorming. In het voetspoor van Kant pleitte Trueblood voor een vredesbond, voor een geïnstitutionaliseerd samenwerkingsverband van vrije landen, primair gericht op het bevorderen van de vrede. De conferentie in Den Haag beschouwde hij als uitermate geschikt beginpunt van een dergelijk samenwerkingsverband, en hij was dan ook voorstander van de uitbouw van de conferentie tot permanente vredesorganisatie.^c

Von Suttner omschrijft Trueblood als man met een vaste overtuiging, maar ook met een 'aangenamen humor', die de 'lieveling' van de avond kon zijn.^d

Naast alle medestanders die Von Suttner in Den Haag had, waren er ook mensen die haar absoluut niet welgezind waren. De sociaal-democraten in het bijzonder moesten van de conferentie, die voorbij ging aan het klassenvraagstuk en het initiatief was van een verderfelijke tsaar, niets hebben, en dus evenmin van de mensen die de conferentie een warm hart toedroegen. Zij belegden een grote tegenbijeenkomst. Uitgenodigd waren 'allen die verontwaardigd waren over de lichtzinnige wijze, waarop in deze dagen over het ideaal van wereldvrede gesproken en gehandeld werd'.^e Von Suttner, diep verontwaardigd:

Al de waarachtige vredesapostelen (...), dus ook Von Bloch, ook Stead, ook Dr. Trueblood, ook ik – konden zich de uitnodiging aantrekken ...

^a Ibidem, 63.

^b Ook de man van de Engelse vredesbeweging, Felix Moscheles, was aanwezig in Den Haag. Hij speelde, afgaande op Von Suttners verslag, een rol op de achtergrond, maar behoorde tot haar vriendenkring.

^c Arthur Eyffinger, *The 1899 Hague Peace Conference* (noot 22), 64.

^d Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 70.

^e Aldus geciteerd in: Ibidem, 18.

Oorlog en vrede is geen klassenvraagstuk. De oorlogstoestand, waarin wij heden leven, en de vrede-toestand, waar de steeds voortschrijdende maatschappij zich heen beweegt zijn algemeene beschavingsfasen, die alle sociale klassen omvatten, en op alle huishoudelijke en ethische toestand terugwerken.^a

Ook het simpele feit dat Von Suttner een vrouw was keerde zich soms tegen haar. Zo ontving zij geen uitnodiging voor een groot diner bij de Franse gedelegeerde Léon Bourgeois, omdat alleen ‘heeren’ welkom waren. Arthur werd dus wel uitgenodigd.^b ‘Men moet (...) het nut van dergelijke samenkomsten niet onderschatten’ schrijft zij ogenschijnlijk onaangedaan. Een reactie die overigens niet in tegenspraak was met haar allerminst radicale standpunt inzake de vrouwenkwestie. In een artikel van haar hand getiteld ‘Wereldvrede van het standpunt eener vrouw’ - opgenomen in het dagboek - schrijft zij:

De ware en gewichtigste samenhang tusschen de vrouwen en de vredes-questie is deze: de verwerkelijking der vredesidealen brengt mee dat de geheele menschheid zich verheffen zal tot een hooger moreel standpunt als waarop zij tot nu heeft gestaan. Om het element ‘geweld en onderdrukking’, dat in het verleden en het tegenwoordige de maatschappij heeft beheerscht, te doen wijken voor het element “recht en vrijheid” moet zich een nieuw type van den mensch ontwikkelen. Deze ontwikkeling wonen wij nu bij.^c

In de loop van de conferentie werd het Von Suttner evenwel duidelijk dat de ontwikkelingen veel langzamer verliepen dan ze had gedacht. De gedelegeerden bleken er niet in te slagen afspraken te maken over wapenbeperking en verplichte internationale arbitrage. Alhoewel haar salon druk werd bezocht, en zij voortdurend in de weer was met diners, soirees en bals, zat zij soms ook enigszins ontmoedigd met haar vrienden in haar salon bijeen. Wat hen, naast het geringe succes van de conferentie die alleen een hof van arbitrage opleverde, bijzonder

^a Ibidem, 20.

^b Ibidem, 197. Alhoewel Von Suttner samen met haar man in Den Haag was, komt hij nauwelijks in haar verslag voor. Afgezien van deze ene keer dan.

^c Bertha von Suttner, ‘Wereldvrede vanuit het standpunt eener vrouw’ in: Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 79-80. Aletta Jacobs in haar *Herinneringen* over een ontmoeting met Von Suttner: ‘Bij die eerste ontmoeting met de schrijfster van het alom gelezen “Die Waffen Nieder”, verklaarde zij mij onomwonden dat ik haars inziens op den verkeerden weg was. Aan het vredeswerk moest ik mijn volle kracht geven, de vrouwen-kiesrecht-propaganda kon ik gevoeglijk aan anderen overlaten. Dien arbeid achtte zij mij onwaardig’. Aletta Jacobs, *Herinneringen* (Nijmegen 1978) 134.

ergerde was een klein, maar venijnig geschrift van het Duitse delegatielid Karl von Stengel. ‘Komische figuren’, zo beschouwde hij de mensen van de vredesbeweging.

Een impressie van een minder geslaagde avond:

Professor Stengels brochure *De eeuwige Vrede* ligt op tafel – naast de zes lijvige boekdeelen van Von Bloch. Novicow zat ijverig in de brochure te bladeren en riep nu en dan op een toon van onverholen verbazing:

‘Wat! Wat zie ik? Degene die *dit* heeft geschreven is gedelegeerde op een Vredesconferentie? Hij doet niets dan pleiten tegen de vredesbeweging en ontwapening, niets dan oorlog en oorlogstoebereidselen verheerlijken en dat nog wel met de oudbakken argumenten, die onze oppervlakkigste tegenstanders altijd en altijd weer hebben herhaald’.

Novicow las de brochure tot het einde door. Het lezen er van had hem bepaald geamuseerd, zeide hij. Om het blad voor blad te weerleggen zou een dood gemakkelijk werkje zijn en met dit werk wilde hij bij de eerste de beste gelegenheid eens een begin maken.^a

Ook met de overige Duitse delegatieleden boterde het niet. ‘Van de Duitse legatie doet niemand mij de eer aan mij te naderen’, schrijft Von Suttner gekrenkt. Als zelfs het weer omslaat en Von Suttner vanuit haar appartement in het Kurhaus, waar ze haar intrek had genomen toen het haar te warm werd in de stad, naar een koud en uitgestorven strand kijkt, lezen we: ‘Er is reden genoeg om treurig te zijn. (...) Koud, koud zijn alle harten. Koud als de ijzige lucht, die door de dreunende vensters naar binnen waait. Ik huiver’.^b

Op 7 juli vertrekken Von Suttner en haar man uit Den Haag. Uit haar dagboek kan niet worden opgemaakt waarom zij Nederland, drie weken voor het einde van de conferentie, verliet. Naast teleurstelling speelde wellicht ook geld wederom een rol.^c Op de dag van vertrek lijkt ze overigens wat opgevrolijkt door het warme afscheid, en de vele vrienden die hen uitzwaaiden: ‘Vele vrienden brengen ons naar het station. De coupé is vol afscheidsbouquetten. Vaarwel, liefelijke stad van parken en tuinen! Dat deze plek, waar het eerste internationale scheidsgerecht ontstond de bedevaartsplaats worde der komende geslachten!’^d

^a Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 51-52.

^b Ibidem, 40 and 186.

^c Zie noot 16.

^d Bertha von Suttner, *Den Haag en de Vredesconferentie* (noot 1), 198.

Pan-Europa

Na de conferentie in Den Haag zijn Von Suttner en haar vrienden verdeeld geraakt over de vraag of de aandacht niet verlegd moest worden van de vrede naar Europa. Met name Novicow ging zich vanaf 1899 volledig richten op het federalisme, omdat naar zijn mening alleen een nauw samenwerkend Europa de juiste condities kon scheppen voor het slagen van vredesinitiatieven.^a Von Suttner die in 1892 de idee van een Europese statenbond al wel naar voren had gebracht op een vredescongres in Bern, stond aanvankelijk toch afwijzend tegenover Novicows ommezwaaai. Fried twijfelde. Von Suttner heeft getracht hem van het federalisme af te houden, door hem te wijzen op het standpunt van Von Bloch: ‘er [Bloch] sagt, die Föderation liegt noch zu weit und würde erst gemacht, wenn man die Unmöglichkeit eines europäischen Zukunftskrieges eingesehen. Er würde sich also weigern, sich Föderalist zu nennen, und unter den Pazifisten ist er doch einer der grössten.’^b

In 1905 kreeg Von Suttner de Nobelprijs voor de vrede, wat haar nog inniger verbond met de zaak waar het Alfred Nobel bij de instelling van de prijs, in 1901, om was gegaan: een bijdrage te leveren aan de vermindering van de bewapening en de bevordering van de vrede.^c Von Suttner zou zich nooit federalist gaan noemen, maar kwam in de loop der jaren toch dicht bij Novicow te staan. Aan het einde van haar leven, toen de vrede steeds meer uit het zicht raakte, is zij de federalistische idee zelfs met hart en ziel gaan uitdragen. Zo schreef zij in 1913: ‘Wir brauchen ein Sammeln der Vernünftigen. Unter *einer* Parteiflagge müssen wir vereint sein und ebenso laut wie die Camelots, wie die Panslawisten, wie die Alldeutschen hinaus schreien, dass wir ein Pan-Europa wollen’.^d Fried was toen inmiddels al bekeerd, en was zich gaan toeleggen op de studie van Pan-Amerika – voorbeeld in zijn ogen voor Europa:

Wenn vollends die Idee sich Bahn bricht, dass der Organisation der westlichen Halbkugel eine Organisation der europäischen Staatenwelt zur

^a Zie: J. Novicow, ‘La fédération. Ses avantages et ses bienfaits’. *Revue politique et parlementaire*, tome XXIV (Paris 1900) 229-257; Id., *La fédération de l’Europe* (Paris 1901).

^b Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner* (noot 5), 265.

^c Bertha von Suttner heeft een niet geringe rol gespeeld in de totstandkoming van deze prijs. Zie haar briefwisseling met Alfred Nobel: *Chère Baronne et Amie. Cher monsieur et ami. Der Briefwechsel zwischen Alfred Nobel und Bertha von Suttner*. Herausgegeben, eingeleitet und kommentiert von Edelgard Biedermann (Hildesheim, Zürich, New York 2001).

^d Ibidem, 432. Von Bloch overleed in 1902 en heeft de federalistische idee nooit omarmd.

Seite zu stellen ist, dann, glaube ich, würde auch der Weg zur endlichen Pazifikation dieser (...) europäischen Welt bald gefunden sein. Europa hat vielleicht die Führung in der Welt schon verloren, aber den Zeitpunkt, um sich selbst zu sammeln, hat es noch nicht versäumt.^a

Fried zag het verenigd Europa dat hij in gedachten had in 1914 ten onder gaan, en overleed in 1921. Von Suttner stierf vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, op 21 juni 1914. Hun denkbeelden leefden evenwel voort, en inspireerden de Oostenrijks-Hongaarse graaf Richard Coudenhove-Kalergi na de oorlog tot het idee van Pan-Europa: een krachtig en federaal georganiseerd continentaal samenwerkingsverband – een idee dat niet zonder invloed zou zijn in de internationale politiek.^b Alhoewel Coudenhove-Kalergi zich aanvankelijk opwierp als uitvinder van het idee, en ook de naam Pan-Europa, en daardoor werd aangevallen door voormalige vrienden van Fried en Von Suttner, heeft hij later in zijn autobiografie toegegeven vooral Fried veel verschuldigd te zijn. Model voor Pan-Europa had, schrijft hij, Fried's in 1910 verschenen studie *Pan-Amerika* gestaan.^c

Nog een stapje terug en men zou kunnen zeggen dat Pan-Europa zijn ontstaan te danken had aan de tegenvallende resultaten van de vredesconferentie in Den Haag. Niet de vrede, hoezeer ook ondersteund door Von Suttner's 'kleine vredescongres', maar de organisatie van Europa, Pan-Europa, kwam vanaf 1899 voorop te staan. Maar de schrijfster van *Die Waffen Nieder*, die altijd heeft geprobeerd ideologische tegenstellingen binnen de vredesbeweging uit de weg te ruimen, is ook na 1899 de synthese blijven zoeken. Typerend voor de persoon die zij was – pacifiste, europeaan, organisator *pur sang* binnen de internationale vredesbeweging – drukte zij een ieder na Den Haag op het hart: 'Ein geeinigtes, verbündetes Europa, dies hat fortan das Losungswort des geklärten Pazifismus zu sein'.^d

^a Alfred H. Fried, *Pan-Amerika. Entwicklung, Umfang und Bedeutung der pan-amerikanischen Bewegung* (Berlin 1910) V. Het doel van de Pan-Amerikaanse beweging was de vorming van een Noord- en Zuid-Amerikaans samenwerkingsverband. Fried putte hoop uit de resultaten van de Pan-Amerikaanse conferenties die plaatsvonden in de jaren 1889-1910.

^b Het idee werd ondersteund door Aristide Briand, de Franse minister van Buitenlandse Zaken (en erevoorzitter van Coudenhoves Paneuropa-beweging). Bij de Volkenbond legde hij in 1929 een plan neer voor een Europese Unie. Zie: 'The Briand Memorandum' in: A.G. Harryvan en J. van der Harst ed., *Documents on European Union* (London 1997) 28-33.

^c Anita Ziegerhofer-Prettenthaler, *Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger- und dreissiger Jahren* (Wien, Köln, Weimar 2004) 74-75, 346-347.

^d Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner* (noot 5), 433.

published titles:

1. P.J.G. Kapteijn, *Over de Europese Grondwet* (May 2005)
2. Joep Leerssen, *The Cultivation of Culture* (September 2005)
3. Peter Hoppenbrouwers, *Medieval Peoples Imagined* (November 2005)
4. Iraklis (Hercules) Millas, *Tourkokratia* (April 2006)
5. Annie Jourdan, *Amsterdam en révolution, 1795-1798* (November 2006)
6. Annemarie van Heerikhuizen, *Een Haagse salon* (January 2007)

